

Л. Е Добрунова, А. А. Івашура

Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця

Л. А. Бортник

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ТИПІВ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Загальновизнано, що людське суспільство могло розвиватися тільки в рамках природокористування, тобто системи взаємин людини з природою, що складаються у відповідності з характером історичних, соціальних і географічних умов. Взаємодія природних умов і характеру діяльності людини формує типи природокористування, у яких тісно переплітаються природні та техногенні ландшафти, суспільний устрій і менталітет народів. Прийнято розрізняти історичні і географічні типи природокористування.

Історичні типи природокористування, що належать відповідним типам суспільства, можуть бути виділені не тільки за розмірами валового національного продукту на душу населення, але і за характером використовуваних джерел енергії і пануючих технологій. За цією ознакою відрізняються такі типи природокористування:

- доіндустріальний, що характеризується пануванням м'язової сили людини і тварин як джерел енергії, а також ручного виготовлення натуральних продуктів виробництва і споживання;
- індустріальний, що базується на паливній енергетиці і механізованому виготовленні предметів виробництва та споживання;
- постіндустріальний, що передбачає, як мінімум, переважання відновлюваних джерел енергії та автоматизованих виробництв [11].

Досвід вивчення історичних типів природокористування можна розглядати як один з комплексних інтегральних підходів вивчення взаємозв'язків у системі «природа-населення-господарство», викори-

стовуючи, при цьому, конкретні історичні приклади способів і прийомів природокористування.

Для вивчення історичних типів природокористування надзвичайно важливий є історичний підхід. Він дозволяє глибше дослідити зміни, пов'язані з розвитком людської цивілізації і технології, їх зростаючий вплив на природу, охоплюючи період від неоліту до наших днів. Використовуючи історичні підходи, можна виявляти довготривалі екологічні тенденції, які встановити тільки шляхом вивчення сучасних екосистем неможливо. Такі, наприклад, як зміни клімату, конвергентна еволюція, розселення видів рослин і тварин. Історичний підхід дає більше нових теоретичних ідей у порівнянні з аналізом місцеперебувань.

Сам термін «природокористування» ("Nature management") вперше був введений географом Ю. М. Куражковскім з обмежувальним, еколого-біологічним значенням [6]. Подальше уточнення поняття привело вчених до висновку, що під «природокористуванням» слід розуміти галузь знань, яка вивчає вплив людини на природу, причому як в позитивному, так і негативному сенсі. Відповідно до цього, природокористування було визначено як «сукупність впливу людства на географічну оболонку Землі, що розглядається в комплексі (на відміну від галузевих понять – водокористування, землекористування, лісокористування тощо)» [4].

На думку вчених, характер природокористування, його «спеціалізація» не є прямим наслідком властивостей тієї чи іншої території, а є результатом історії людей, географічного поділу праці [8]. При цьому, природокористування – це багаторівнева система різноманітних природних умов господарської діяльності з тими чи іншими екологічними, економічними та соціальними результатами. Таким чином, у вивченні природокористування дослідники почали враховувати не тільки природні та екологічні фактори природокористування, але і ті історичні, культурні, етнографічні і навіть політичні, релігійні та інші особливості, що визначають

взаємодію людини і навколишнього середовища, які, безсумовно, позначаються на специфіці природокористування території.

Такий підхід повною мірою може розкрити «генетичний код» територіальної організації сучасних та історичних типів природокористування.

Одним з основних аспектів вивчення природокористування є дослідження відносин між людиною і природою. Разом з тим у більшості досліджень розглядають лише вплив людини на навколишнє середовище і взаємозв'язок природних ресурсів та економіки, тоді як існує й інші сторони такої взаємодії, особливо – вплив природи на формування культури, екологічні основи різних етносів, особливості їхньої культури природокористування. Це представляє самостійний інтерес і надзвичайно важливо для теоретичного обґрунтування концепції природокористування [2].

Ще наприкінці XIX ст. засновник антропогеографії німецький учений Ф. Ратцель ставив за мету свого дослідження вивчення розселення у зв'язку з відмінностями навколишнього географічного середовища, а також способу життя людей і господарства, що склалися в процесі розселення [9].

Вивчення механізмів взаємодії суспільств, що представляють різні етнічні культури і знаходяться на різних етапах соціально-економічного розвитку з навколишнім середовищем, як проблемний напрям, сформувався у 1950-х рр. XX ст. в рамках американської школи екологічної етнографії, або культурної географії (Дж. Стюарда, Л. Уайт, М. Салінса, А. Вайда, Р. Раппопорт та ін.). Ключовим поняттям у ній є «культурна адаптація», яка в самому загальному плані зазвичай розуміється як процес пристосування суспільства до умов середовища і перетворення цього середовища, переважно, в результаті трудової діяльності людей.

Одним з напрямків екологічної етнографії є культурна екологія, засновником якої вважається Дж. Стюарт. Завдання цієї науки він вбачав у вивченні впливу тих чи інших технологій освоєння природних ресурсів на інші аспекти культури. Кожна культура розглядалася як особлива система,

еволюція якої визначається потребою адаптації до специфічних для кожної культури природних умов [7].

Культурно-екологічний підхід, на відміну, наприклад, від географічного детермінізму, досліджує навколишнє середовище не як сукупність всіх природних особливостей території, а з точки зору використуваних людиною ресурсів і умов. Для вивчення історичних типів природокористування важливим для культурної екології є положення, що для кожної культури наявність природних ресурсів визначається не просто фактом фізичного існування на даній території, але й сумою виробничих знань і навичок населення. Це, нарешті, знаходить відображення в культурі природокористування населення.

Хоча багато хто з культур-екологів в останні роки значною мірою відійшов від теорій Дж. Стюарта (зокрема, уникають концепції стадіального розвитку суспільства), проте з деяких пір вважається майже загальноновизнаним, що на питання, яким чином в суспільстві виникають специфічні моделі його життєдіяльності, легше за все відповісти, якщо розглядати культуру як систему соціально обумовленої поведінки, яка спрямована на пристосування суспільства до своєї екологічної ніші. Навколишнє середовище, суспільство і технологія життєзабезпечення розглядається культур-екологами як єдина взаємозалежна система. Об'єктом вивчення є не суспільство, а саме цей соціально-природний комплекс. Цей підхід передбачає, що вся культура народу, не тільки матеріальна, безпосередньо пов'язана з життєзабезпеченням, а й соціальна, і духовна культура, нехай і не в повній мірі, але детермінується, організується, структурується під впливом стратегії його життєдіяльності, навичок природокористування.

Аналог культурної екології виник ще в Радянському Союзі наприкінці 1970-х рр. під назвою етнічна екологія, що трактувалася як «наукова дисципліна, на стику етнографії з екологією людини (соціальної екологією) і мала зони перекриття з етнічною географією, етнодемографією та етнічною

антропологією». Так само як і в культурній екології, в етнічній екології акцент робився на вивчення адаптації людського суспільства до навколишнього середовища. Етнекологія прагне вивчати етнос, його культуру, виробничу діяльність і природне середовище в динамічній єдності, тобто представити їх у вигляді складної системи, що розвивається.

Між тим, в географії взаємозв'язок природи і культури знайшов своє відображення в концепції культурного ландшафту, що почала розроблятися в середині ХХ ст. [10]. Зараз під культурними ландшафтами розуміється цілісна, територіально-локальна сукупність природних, технічних і соціально-культурних явищ, що сформувалися в результаті дії природних процесів і життєзабезпечення діяльності людей. Щодо цілей дослідження історичних типів природокористування з концепції культурних ландшафтів, то тут, в основному, важливі види використання природного середовища етнічними культурами в процесі їх історичного розвитку. Використовуючи тезу «простір Землі організовує культуру, а культура організовує простір», можна стверджувати: простір, його природні умови формують культуру природокористування в процесі культуро- та етногенезу, що є підпорядкованим, а культура, яка вже склалася (традиційне природокористування), організовує простір, виступаючи в ролі того, що підкоряється [1].

Взаємозв'язок ландшафту й етносу є основоположним у концепції етногенезу Л. М. Гумільова. Він розглядав етногенез як реакцію людської популяції, що пристосовується до певної екологічної ніші. Етнос – продукт ландшафту. Зв'язок між ними здійснюється через активну виробничу діяльність, та пристосування етносу до умов ландшафту. Тому різноманітність етносів і типів природокористування обумовлена строкатістю ландшафтів. Адаптація до ландшафту – загальна властивість біосфери [3].

Проблема взаємини природи і суспільства, історія культури природокористування досліджується в рамках концепції соціоприродничої

історії (СПП). У ній розглядається виникнення прямих і зворотних зв'язків між природою та суспільством в процесі господарської діяльності людей. Тому головні «дійові особи» СПП - Людина Господарююча, а географічним, життєвим простором діяльності людини є Ландшафт, що її вміщує [5].

Сучасний стан, різноманітність рослинного і тваринного світу України та ефективність вирішення проблем охорони та сталого використання біоресурсів регіонів країни залежать від рівня розвитку соціально-економічних чинників, наявності правових, економічних і фінансових механізмів регулювання, використання і збереження біоресурсів, форми вилучення біоресурсів, ефективності дій і взаємодії всіх природоохоронних структур з охорони як промислових, так і рідкісних зникаючих видів фауни і флори. Саме проблеми взаємини людини і природи розглядаються в рамках традиційного природокористування і є економічною складовою природно-ресурсного потенціалу.

Під «традиційним природокористуванням» в етнографічній постановці питання можна розуміти комплексне дослідження елементів традиційно-побутової культури, які володіють етнодіференціруючими ознаками і служать індикаторами включення етносу в ландшафтне середовище, а також, – особливості символічного світу і ціннісні орієнтації носіїв локальних (територіальних) культурних традицій.

Важливим методологічним положенням є вибір об'єкта дослідження традиційного природокористування. Найбільш перспективним у цьому відношенні є поняття «регіон», що передбачає вивчення культури життєзабезпечення в регіоналогічному аспекті, тобто дослідження функціонування соціуму будь-якого порядку як соціально-територіальної спільності. Регіон – це територія, необхідна для відтворення життя і життєдіяльності, яка підтримується різного роду формами культури, що об'єктивувалися, соціальними зв'язками і світоглядними уявленнями різних соціально-територіальних груп, що населяють його, а також – ритуальним наповненням цих уявлень.

Особливості культури будь-якого соціально-територіального утворення є поєднанням «загальних» традицій, які «підтримують стабільність людських колективів безвідносно до їх локальної специфіки», і «локальних», що фіксують специфічний життєвий досвід людських об'єднань і відображають індивідуальні риси їх історичних доль і особливих умов існування. Ступінь «спільності» і «локальності» традицій може бути різною. Але саме їх поєднання і визначає існування різних регіональних культур і нескінченне культурне розмаїття людства.

Таким чином, регіон не є гомогенним соціо-природним простором, оскільки складається з суми локальних традицій. Різне поєднання видів традиційної господарської діяльності всередині регіону відповідає окремим ареалам, які можна позначити як «локальні» традиції або соціо-природні системи. Ці системи мали різний таксономічний рівень, що визначалося як суб'єктивними факторами (самоідентифікація, світоглядні позиції), так і деякими об'єктивними умовами існування тієї чи іншої групи (природно-ресурсний потенціал).

Однією з найважливіших проблем при господарському освоєнні різних регіонів України є поліпшення соціально-економічного становища населення. Це вимагає збереження середовища проживання людини, тобто здійснення низки комплексних заходів природоохоронного та природовідтворних характеру. Для екологічного оздоровлення регіонів і відновлення традиційного природокористування необхідно проведення комплексу заходів, в першу чергу, створення етноекоекологічних територій або територій традиційного природокористування.

Література

1. Веденин Ю. А. Очерки по географии искусства. / Ю. А. Веденин – М. : Рос. НИИ культурного и природного наследия, 1997. – 224 с.
2. Глазовская М. А. Геохимия природных и техногенных ландшафтов. / М. А. Глазовская. – М. : Высшая школа, 1988. – 328 с.
3. Гумилев Л. Н. Этносфера: История людей и история природы. / Л. Н. Гумилев – М. : Экопрос, 1993. – 544 с.

4. Ефремов Ю. К. Природопользование / Ю. К. Ефремов // БСЭ. – Т. 20. – М. : Советская энциклопедия, 1975. – 595 с.
5. Кульпин Э. С. Социально-экологический кризис XV века и становление российской цивилизации / Э. С. Кульпин // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 88-98.
6. Куражковский Ю. Н. Основные современные проблемы общего природопользования / Ю. Н. Куражковский // О задачах общего природопользования и движения «За ленинское отношение к природе». – Астрахань, Изд. Астраханского гос. пед. ин-та, 1959. – 46 с.
7. Левинас Э. Философское определение культуры / Общество и культура: Философское осмысление культуры. / Э. Левинас. – М. : Мысль, 1988, – 138 с.
8. Невяжский И. И. Методы природно-хозяйственного районирования / И. И. Невяжский // Вестник МГУ. Серия : География. – 1980. – № 4. – С. 41-46.
9. Ратцель Ф. Человечество как жизненное явление на земле. / Ф. Ратцель. – М. : Книжное дело, 1901. – 131 с.
10. Саушкин Ю. Г. Культурный ландшафт // Вопросы географии, сб. 1. / Ю. Г. Саушкин. – М. : Советский художник, 1946. – 212 с.
11. Стурман В. И. Сравнительная количественная характеристика природопользования // Вестник удмуртского университета, 2009. – №. 2. – С. 21-28.